

BANKLARDA OPERATSION RISKLARNI BOSHQARISHNING XORIJ TAJRIBASI

Islomov Shohboz Shuxrat o'g'li

Bank-Moliya akademiyasi magistranti

Annotatsiya: Maqolada tijorat banklarida risklarning vujudga kelishi va ularning nazariy masalalari o'rganilgan. Mazkur iqtisodiy kategoriya bo'yicha xalqaro va mahalliy miqyosda nashr etilgan ilmiy asarlarda keltirilgan ilmiy yondashuvlar tizimlashtirilgan. Tadqiqotlar asosida muallifning ilmiy xulosalari shakllantirilgan va asoslangan. Ishlab chiqilgan xulosalar asosida taklif va tavsiyalar tizimlashtirilgan.

Kalit so'zlar: bank, bank riski, kredit riski, likvidlik riski, bozor riski, moliyaviy risklar.

Abstract: The article examines the emergence of risks in commercial banks and their theoretical issues. According to this economic category, the scientific approaches presented in the scientific works published at the international and local level are systematized. The scientific conclusions of the author are formed and based on research. Proposals and recommendations are systematized based on the developed conclusions.

Keywords: bank, bank risk, credit risk, liquidity risk, market risk, financial risks.

Аннотация: В статье рассматривается возникновение рисков в коммерческих банках и их теоретические вопросы. По этой экономической категории систематизированы научные подходы, представленные в научных трудах, опубликованных на международном и местном уровне. Научные выводы автора сформированы и основаны на исследованиях. На основании разработанных выводов систематизированы предложения и рекомендации.

Ключевые слова: банк, банковский риск, кредитный риск, риск ликвидности, рыночный риск, финансовые риски

KIRISH

Banklar iqtisodiyotning qon tomirlari sifatida pul oqimlarini tartibga solish va ularni ta'minlash bilan alohida ahamiyatga ega hisoblanadi. Ko'plab davlatlar va xalqaro darajadagi tashkilotlar banklarning faoliyatiga nisbatan turli yondashuvlarni ishlab chiqqan bo'lib, ular bank faoliyatidagi vujudga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni oldini olishga qaratilgan. Jumladan, banklar moliyaviy ko'rsatkichlarini boshqarib borish va ularning o'zaro nisbatlari yoki barqarorlik koeffitsiyentlariga uyg'unligini ta'minlash maqsadga muvofiq ekanligi qayd etilgan. Tijorat banklari faoliyati davomida makroiqtisodiy o'zgarishlarga monand ravishda risklarni oldindan aniqlash va uning salbiy oqibatlarini bartaraf etishi muhim hisoblanadi. Bank risklarining vujudga kelishi mone tar omillar bilan birga nomonetar omillar ta'sirida rivojlanishi hozirgi global iqtisodiyotning aksiomasiga

aylanib ulgurdi. Bizningcha, tijorat banklarida yuzaga keladigan moliyaviy yo'qotishlar ikki jihatdan yondashuvni talab etadi, deb o'ylaymiz. Birinchidan, risklarni oldindan aniqlash va ularning oqibatlarini bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish bilan o'z aksini topadi. Boshqa jihatdan esa, risk natijasida yo'qotishlarni qabul qilish yoki uni uning qabul qilish darajasini oldindan belgilash orqali yondashuvlar asosida risklarni boshqarish samaradorligini oshirish mumkin, deb hisoblaymiz.

L.Nguyen va boshqalar tomonidan bank qadriyatlari bank kapital va likvidligini shakllantirishdagi rolini baholashga e'tibor qaratishadi. Ular mashina o'rganish metodidan foydalangan holda yirik banklarda qadriyatlar bank regulativ kapitali va likvidligini ta'minlashda muhim ta'sirga ega ekanligini qayd etishadi. Ular tomonidan AQSHning yirik banklarining 1995–2019-yillardagi bir necha 10 minglab hisobotlarini tahlil qilish asosida xulo-salarni ilmiy asoslashadi. Shuningdek, aktivlarga asoslangan likvidlikni ta'minlashda bank qadriyatlari o'zgarti-ruvchi kuchga ega ekanligini ta'kidlab o'tishadi.

Tadqiqotlarimiz davomida bank risklarini boshqarishga nisbatan xalqaro tashkilotlarning va xorijiy mam-lakatlarning ayrim tajribalarini o'rganishga e'tibor beramiz. Bunda birinchi navbatda, shtab kvartirasi Xalqaro hisob-kitoblar banki (the Bank for International Settlements)da joylashgan Bazel qo'mitasi (The Basel Com-mittee) tomonidan ishlab chiqilgan moliyaviy ko'rsatkichlar ko'plab banklar tomonidan joriy etilgan, desak mubolag'a bo'lmaydi. 1971-yil 15-avgustda AQSH Prezidenti R.Nikson mamlakat iqtisodiyotidagi murakkabliklar va to'lov balan-sida vujudga kelgan muammolarni bartaraf etish maqsadadi Bretton-Vuds kelishuvi bo'yicha AQSH dollarini oltin bilan ta'minlashni to'xtatdi. Natijada, xalqaro miqyosda moliyaviy tartibsizlar rivojlana boshladi. Bu esa, xalqaro savdoda valyutalar ayirboshlash bilan bog'liq murakkabliklarni yanada rivojlanishiga olib keldi. Shu boisdan, global iqtisodiyotda murakkabliklarni tartibga solishga qaratilgan zarurat kengayib bordi. Natijada, turli tashkilotlar tomonidan xalqaro moliyaviy tartibsizliklarni oldini olishga qaratilgan mezonlar ishlab chiqila boshlandi. Jumladan, Bazel qo'mitasi tomonidan ham moliya institutlarining faoliyatiga nisbatan qator tavsiyaviy mezonlarni ishlab chiqishni boshladi. 1974-yilda dastlabki muhokamalar boshlandi.

1975-yil fevralida Bazel Qo'mitasining birinchi uchrashuvi bo'lib o'tdi. Hozirgi kunga qadar banklar kapital yetarliligi va likvidliligiga oid Bazelning 1, 2 va 3 tartib raqamli mezonlari ishlab chiqilgan. Umuman olganda, 1975-yilda Bazel qo'mitasi tomonidan banklarning xorijiy filial-larini tartibga solishga nisbatan mezonlar ishlab chiqildi. Mazkur dastlabki qabul qilingan "Concordat" nomli shartnomada banklarning likvidligi, to'lovga qobilligi va xorijiy valyutalar bo'yicha operatsiya va pozitsiyalarini tartibga solishga qaratilgan edi.

1988-yilga kelib Bazel Qo'mitasi tomonidan kapital bo'yicha kelishuvi Bazel I talablari sifatida qabul qilindi. 1990-yil yakuniga qadar riskka tortilgan aktivlarning kapitalga nisbati 7,25 foiz bo'lishi va 1992-yil so'nggida esa 8 foiz bo'lishi tavsiya etildi. O'z navbatida, umumiy qarz (kredit)lar bo'yicha yo'qotishlar bo'yicha zaxira miqdori 125 (ayrim istisno

holatlarda 2) foizgacha bo'lishi ilmiy asoslab berilgan. P. Van Roy 1988-yilda joriy etila boshlangan Bazel I talablarini 1995-yilga qadar G-10 mamlakatlaridagi tendensiyalarini tadqiq etadi [2]. Kanada, Yaponiya, Buyuk Britaniya va AQSH mamlakatlarida kapitallashmagan banklarda kapitalning aktivlar nisbati minimal miqdoriga qo'yilgan talablar muvaffaqiyatli bo'lgan bo'lsa, Fran-siya va Italiyada ushbu talablarning joriy etilishi yuqori natijalarga olib kelmaganligini qayd etib o'tadi. Uning fikricha, katta o'ntalik mamlakatlarida mazkur talablarning joriy etilish banklarning kapitalini oshirgan bo'lsa-da, risklarini oshirmagan. M. Chiuri va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda Bazel I talablari doirasida amlaga oshirilgan chora-tadbirlarning natijalarini baholashga qaratilgan.

Ularning fikricha, rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda kapi tal va aktivlar bo'yicha talablar kredit taklifini pasaytirishga olib kelganligi qayd etiladi. Shuningdek, ushbu tenden-siyalar kam kapitallashgan 16 rivojlanayotgan iqtisodiyot banklarida vujudga kelganligini asoslab berishadi. Shu boisdan, rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda bank tizimiga yangi yoki yuqori bo'lgan kapital bo'yicha talablarni ishlab chiqishda uning makroiqtisodiyotga salbiy ta'sirini inobatga olish maqsadga muvofiq ta'kidlanadi. Fikrimizcha, Bazel I talablarning joriy etilishi ko'plab mamlakatlarda aktivlarning riskka tortilganlik hola-tini himoyalashda yordam bersada, banklarning kredit berishga bo'lgan moyilligini pasaytirish mumkin ekan. Boshqa jihatdan, kapitallashmagan banklarning kapitalni boshqarishga bo'lgan mas'uliyatini oshirishga xizmat qilar ekan. Shu boisdan, bank risklarini boshqarishda makroiqtisodiy barqarorlikka bo'lgan e'tiborni kamaytirilmasligi muhim ahamiyatga ega ekan.

1999-yilga kelib Bazel qo'mitasining navbatdagi mezonlari borasidagi tavsiyalar ishlab chiqildi. Bazel II deb nomlangan mazkur mezonlar majmui uchta yo'nalishdagi ko'rsatkichlarni qamrab olgan.

Ular:

- kengaytirilgan tarzdagi kapital minimal talablari;
- bankning kapitali yetarliligi bo'yicha umumiy nazorat va ichki baholash jarayoni;
- axborotlardan samarali foydalanish orqali bozorni tartiblashni kuchaytirish va bank amaliyotini rag'batlantirish. Minimal kapital talablari bank kredit, bozor va operatsion risklariga asoslangan holda belgilanishi va uning 8 foiz tarzida tavsiya etilgan. 2 darajali kapital esa birinchi darajali kapitalning 100 miqdoridan oshmasligi tavsiya etilgan. Shu nuqtayi nazardan, riskka tortilgan aktivlar bozor va operatsion risklar bo'yicha minimal kapital talabini 12,5 ga ko'paytirilgan qiymatini kreditlar riski aktivlariga qo'shish orqali aniqlanishi belgilangan. S. Das o'zining tadqiqotida Bazel II talablarining joriy etilishi va uning o'ziga xos xususiyatlari borasida ilmiy yondashuvlarni asoslab beradi.

Markaziy regulyatorlar tomonidan aktivlar tasnifi bo'yicha belgilanadigan talablar detallashtirilgan holda joriy etilishi risklarni boshqarishni mazmunga ega bo'lishini ta'kidlab o'tadi. Shuning dek, bozor riskiga nisbatan kredit riskining tarqalish sezuvchanligi yuqori ekanligi asoslab beriladi. Kredit riski defolt bo'lish ehtimolligi bilan chambarchas bog'lik ekanligini tahlil etadi va uning to'rt shakldagi defolt holatlar bilan

korrelyatsiyasini asoslab beradi. P.Kupiek o'zining moliyaviy barqarorlik va riskka doir tahlillarida Bazel II bo'yicha mezonlarni o'rganadi. Uning fikricha, Bazel II Takomillashgan ichki baholash yondashuvi (AIRB, Advanced Internal Rating Based Approach) talablari regulyatorlar tomonidan belgilangan maqsad ko'rsatkichlari, jumladan banklar to'lov qobiliyatiga erishishga to'liq imkon bermasligini ta'kidlab o'tadi. Shuningdek, "AIRB banklari o'zlarining korporativ suveren va bank kredit portfelli bo'yicha 5 foizdan ortiq defolt stavkalariga ega bo'lishi mumkin va hali ham 2006-yil iyun oyida AIRB yondashuvida belgilangan riskga asoslangan tartibga soluvchi kapitalning minimal talablariga javob beradi" deb ta'kidlab o'tadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bizningcha, Bazel II talablarining joriy etilish dastlabki qabul qilingan mezonlarni yanada takomillashtirishga xizmat qiladi. Shunday bo'lsada, markaziy regulyatorlar tomonidan belgilanadigan ayrim mezonlar bilan o'zaro farqlarga ham ega bo'lmoqda. Bu esa, banklarda kredit risklarini to'laqonli boshqarishga nisbatan ayrim murakkabliklarni keltirib chiqarmoqda. Bazel III talablarining vujudga kelishi esa 2008–2009-yillarda moliyaviy inqirozning yuz berishi bilan bevosita bog'liq hisoblanadi. Buning asosiy sababi sifatida esa, bank tizimining yetarli darajada likvidlik buferiga ega emasligi bilan izohlash mumkin. Shu boisdan, Bazel III mezonlarini ishlab chiqishga nisbatan zarurat vujudga keldi. Bank tizimida risk menejmentiga nisbatan samarasiz boshqaruvning oshib ketishi va kredit riskining likvidlik riski bilan muvofiqlashtirilmaganligi mezonlarni yanada takomillashtirishga bo'lgan zaruratni ko'rsatib berdi. Mazkur Bazel III mezonlari qabul qilingunga qadar bank kapitaliga qo'yilgan minimal talablar bo'yicha ko'rsatkichlar joriy etilgan bo'lsa, Bazel III banklarning likvidligiga nisbatan mezonlarni ishlab chiqdi.

Bank kapitali	Riskka tortilgan aktivlar minimal kapital talabi	Bazel I	Bazel II	Bazel III
Umumiy kapital	8 foiz			75 foiz (4,5 foiz)
1-darajali qo'shimcha kapital		50 foiz	50 foiz	(1,5 foiz)
2-darajali kapital		50 foiz	50 foiz	25 foiz (2,0 foiz)

1-jadval: Bazel talablari bo'yicha kapital tarkibi va aktivlar bo'yicha minimal talab darajasi

Bazel III talablari 5 yo'nalishdagi 17 ta tamoyilga asoslangan mezonlar asosida joriy etish tavsiya etildi. Ular sirasiga quyidagilar kiritildi:

- likvidlik riskini boshqarish va nazorat qilish fundamental tamoyili (1-tamoyil);
- likvidlik riskini boshqarish (2-4 tamoyillar);
- likvidlik riskini baholash va boshqarish (5-12 tamoyillar);
- jamoyatchilik uchun ochiq bo'lish (13-tamoyil);
- nazorat organi roli (13-17 tamoyillar).

Likvidlik riskini boshqarishga nisbatan banklar kapitalini tabaqalashtirish mezonlari Bazel III ko'rsatkichlari bilan birmuncha o'zgarishlarga yuz tutdi.

	Bazel II	Bazel III
Ko'rsatkich nomi va uning to'ldirilishi	Kapitalning noaniq va nomuvofiq tarifi	Kapital tasnifi sifati, muvofiqligi, shaffofligi takomillashgan
	Ayrim risklarning ta'siri o'rganilmagan (masalan: qayta sekyuritizatsiya)	Risk darajasida sekyuritizatsiya, balansdan tashqari hisob va kontagentning kredit riski inobatga olingan
	Likvidlik riskiga nomuvofiq yondashuv	Likvidlik qoplash va Sof barqaror moliyalashtirish koeffitsiyentlari inobatga olingan
	Kapitalning kichik darajasiga qaramay bank nazoratining me'yorida oshiqchiligi	Bank nazorati oshishining risk o'zgarmas o'lchovi sifatida leveredj koeffitsiyenti joriy etildi
	Moliyaviy sektorda protsiklik shoklarning kuchayishiga sabab bo'ladi	Mezon ko'rsatkichlarining protsiklik shoklarning moslashuvchanligi

2-jadval: Xalqaro Bazel qo'mitasi talablarining o'zgarish tendensiyasi

P.Shakdvipe va boshqalar tomonidan Bazelning rivojlanish tendensiyalari tahlil etilgan. Ularning ilmiy xulosalarida Bazel III talablarida kapital bilan bog'liq zamonaviy mezonlar shakllantirilganligi, sifat va miqdor nuqtayi nazaridan ijobiy siljishlar vujudga kelganligi ta'kidlab o'tiladi. Ular o'zlarining ilmiy yondashuvlarida Bazel II va Bazel III mezonlari o'rtasidagi o'zaro to'ldirilgan jihatlar aniqlangan va baholangan.

Bizningcha, 2009-yildagi jahon moliyaviy inqirozidan keyin bank risklarini boshqarishga nisbatan zamonaviy yondashuvlarni ishlab chiqish jadallashdi. Jumladan, Bazel qo'mitasi tomonidan ham o'ziga xos ilmiy yon-dashuvlarni kuzatishimiz mumkin. Bu borada, bir qator xorijlik olimlar ham o'zlarining ilmiy xulosalarini asoslab berishgan. Shu nuqtayi nazardan, bank risklarini boshqarishda Bazel qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan mezonlarni joriy etishga e'tibor qaratish muhim hisoblanadi.

Bunda quyidagi jihatlar inobatga olish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

- banklarning riskka tortilgan aktivlarini hisoblash metodikasini optimallashtirish. Bunda operatsion risklarni baholash mezonlarini ishlab chiqish;
- banklarning likvidligini ta'minlashda moliyalashtirish manbalarining muddatlari va hajmlari nuqtayi nazaridan tartibga solishni rivojlantirish;
- aktivlarni sekyuritizatsiya qilishda kapitalga nisbatan talablarni inobatga olish va ularni yanada takomillashtirish.

Bazel II mezonlarining ikkinchi yo'nalishi doirasida Banklarning kapital monandligini baholash bo'yicha ichki jarayonlari (ICAAP, Internal Capital Adequacy Assessment Process) tavsiya etilgan. Mazkur metod doirasida riskka tortilgan aktivlarni tizimlashtirish va ular bo'yicha mezonlarni ishlab chiqish taklif etilgan. Biz buni quyi-dagi misolda

ko'rishimiz mumkin. Bunda aktivlar joylashtirilishi nuqtayi nazaridan riskka tortilganlik darajasi quyidagicha tizimlashtirish amalga oshiriladi.

- hukumat obligatsiyalari – 20 foiz;
- korporativ mijozlarga berilgan kreditlar – 100 foiz;
- jismoniy shaxslarga berilgan kreditlar – 150 foiz.

Aytaylik A tijorat bankining 100 million so'm miqdorida aktivlari mos ravishda 20 million, 50 million va 30 million so'm hajmida hukumat obligatsiyalari, korporativ mijozlar va jismoniy shaxslarga kreditlar berilgan.

O'z navbatida, riskka tortilgan aktivlarni aniqlaymiz:

- hukumat obligatsiyalari bo'yicha – 20 millionning 20 foizi 4 million so'm. Bunda risklilik darajasi kichik hisoblanadi; korporativ mijozlarga berilgan kreditlar – 50 millionni 100 foizi 50 million so'm. Bunda risklilik darajasi mo'tadil hisoblanadi; jismoniy shaxslarga berilgan kreditlar – 30 millionning 150 foizi 45 million so'mga teng bo'ladi. Bunda risklilik darajasi yuqori hisoblanadi.

Riskka tortilgan jami aktivlar hajmi $4+50+45$ mln. = 99 mln. so'mga teng bo'ladi. Ushbu hajmga nisbatan kapital monandiligi Bazel talablari bo'yicha 8 foizi bo'lganda minimal kapital miqdori 7,92 mln. so'mni tashkil etishi zarur bo'ladi. Bizningcha, kapital monandiligini baholash bo'yicha ichki jarayonlarini tashkil etishda aktivlarni tabaqalashtirilgan holatiga muvofiqlashtirish muhim hisoblanadi. Bu esa kapital monandiligini ta'minlashda asosiy rol ni o'ynaydi.

Umuman olganda, tijorat banklari kapital monandiligini baholash bo'yicha ichki jarayonlari (ICAAP) yuzasidan quyidagilarga e'tibor berishi lozim bo'ladi: Birinchidan, minimal kapital mezonini ishlab chiqish. Bunda riskka tortilgan aktivlarga nisbatan kapital monandiligi nazarda tutiladi.

Ikkinchidan, kapital buferini yaratish orqali minimal kapital mezoni chegarasidan yuqori zaxirani yaratish nazarda tutiladi.

Uchinchidan, stress-test jarayoni bank tomonidan bir yil ichida bir necha marta o'tkazilish mumkin. Bunda turli inqirozli holatlar vujudga kelganda bankda risklarni boshqarishga nisbatan chidamlilik darajasini monitoring qilish uchun amalga oshirilishi lozim.

Umuman olganda, Yevropa va Buyuk Britaniya mamlakatlari tajribalari asosida kredit riski bo'yicha za-xiralar yaratish muhim ekanligini ta'kidlash lozim. Bizningcha, kredit yo'qotishlari bo'yicha zaxiralar yaratishini amalga oshirishda ularni ham muddat ham subyektlar nuqtayi nazaridan tizimlashtirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, bank risklarini boshqarishda ham iqtisodiy, ham noiqtisodiy omillarga e'tibor berish risklarni turli makroiqtisodiy sharoitlarda boshqarishga imkon beradi. Iqtisodiy omillarni baholash orqali moli-yaviy ko'rsatkichlarni nazorat qilish mumkin bo'lsa, noiqtisodiy omillarni baholash orqali mijozlarning "yashirin" moliyaviy qarorlarini aniqlashga va boshqarishga imkon tug'iladi, deb o'ylaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Nguyen. L. Q. T., Matousek, R., & Muradoglu, G. (2024). Bank capital, liquidity creation and the moderating role of bank culture: An investigation using a machine learning approach. *Journal of Financial Stability*, 101265.
2. Van Roy, P. (2005, July). The impact of the 1988 Basel Accord on banks' capital ratios and credit risk-taking: an inter-national study. In *EFMA 2004 Basel Meetings*, Forthcoming.
3. Chiuri. M. C., Ferri, G., & Majnoni, G. (2001). Enforcing the 1988 Basel capital requirements: did it curtail bank credit in emerging economies?. *Economic Notes*, 30(3), 399-419.
4. Das. S. R. (2007). Basel II: correlation related issues. *Journal of Financial Services Research*, 32, 17-38.
5. Kupiec, P. H. (2007). Financial stability and Basel II. *Annals of Finance*, 3(1), 107-130.
6. Shakdwipee, P., & Mehta, M. (2017). From Basel I to Basel II to Basel III. *International Journal of New Technology and Research (IJNTR)*, 3(1), 66-70.
7. Arya. S., Eckel, C., & Wichman, C. (2013). Anatomy of the credit score. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 95, 175-185.
8. Federal deposit insurance corporation Risk Review 2022. <https://www.fdic.gov/analysis/risk-review/2022-risk-re-view/2022-risk-review-full.pdf>
9. Sengupta. R., & Bhardwaj, G. (2015). Credit scoring and loan default. *International Review of Finance*, 15(2), 139-167.
10. Ozili, P. K. (2022). Determinants of bank income smoothing using loan loss provisions in the United Kingdom. *Journal of Economic and Administrative Sciences*.
11. Simper, R., Dadoukis, A., & Bryce, C. (2019). European bank loan loss provisioning and technological innovative progress. *International Review of Financial Analysis*, 63, 119-130.
12. Pool. S., De Haan, L., & Jacobs, J. P. (2015). Loan loss provisioning, bank credit and the real economy. *Journal of Macroeconomics*, 45, 124-136.